

Nagy Csilla

Tér- és testpoétika Szabó Magda *Abigél* című regényében

Szabó Magda akkor is regényíró lenne, ha ezt a műfajt előtte fel se találták volna, ha addig még egyetlen regény sem született volna az irodalomban. Őt éppen az a két dolog érdekli, ami a huszadik századi regény mindegyik ma maradandónak feltűnő változatát élte. A mese és a mesében vergődő és a vergődésből a létezésig magát felküzdő ember. [...] Szabó Magda megtette a maga csodáját, kortársai és pályatársai ellenében az ő hallgatásából – amelyet sokáig csak műfajváltásnak hittünk: a költőben kialakult a prózaíró – megszületett a nem létező folytonosság, az a Magyarország, amely egy szerencsésebb földrajzi vagy történelmi szituációban valóságosan is egzisztálhatott volna. De az ő igazi csodája az lett, hogy ebben a képzetes térben úgy tudott mozogni, mintha az valóban szocializált valóság lenne. Kritizálni is tudta. Mint a nagy írók minden korban a saját kortársaikat. Szabó Magda művei nem a karámban éltek, hanem megszerkesztették a hazának egy szerencsésebb változatát úgy, hogy egyben annak a kritikáját is megvalósították.¹

Kabdebó Lóránt nagyívű tanulmánya, amelyből ez az idézet származik, Szabó Magda életművének kanonikus pozícióját, hagyományvonalait és működési mechanizmusait vizsgálja. Az általa jó érzékkel kiemelt jellemzők, a „mese”, azaz a személyes történet, valamint a „létezésben vergődés”, azaz a közép-európai történelem globális eseményeinek kiszolgáltatott egyéniség kettőssége valóban alapvető jelentőségű Szabó Magda prózájában. Azonban paradox módon épp ezek a motívumok azok, amelyekből a pálya megítélésének ellentmondásai származnak. A művek kiadói sikere, kvázi eladhatósága, az adaptációk és feldolgozások népszerűsége ellenére ugyanis az életmű kanonikus pozíciója máig bizonytalan. Szabó Magda az irodalomtörténeti kézikönyvekből kimarad, vagy épp a lektúr és az ifjúsági irodalom kategóriájába szorul, reális és (többnyire) lineáris cselekményvezetése okán gyakran éri a korszerűtlenség vádjá. Valóban, a szövegek rendszerint cselekményközpontúak vagy jellemcentrikusak, klasszikus elbeszélői technikákat működtetnek, és felvállalják, felkínálják a bio-

¹ Kabdebó Lóránt: *Egy monográfia címszavai*. Digitális Irodalmi Akadémia, http://dia.pool.pim.hu/html/szakirodalom/szabo_magda/szabo_m_kabdebo_egy_monografia.htm (Letöltve: 2017. 11. 20.)

gráfiai olvasás lehetőségét. A gördülékeny, áttekinthető szerkezet, az érzékeny környezetrajz, a történelmi kontextualizálás, az egyén morális jellegű, időnként példázatszerű próbatételei éppúgy magukba foglalják a befogadó azonosulásának, a regénybeli szereplők helyzetébe való behelyezkedésének az igényét; ahogy a mediális áthelyezés (megfilmesítés, színpadra alkalmazás) lehetőségét is hordozzák. Ezzel együtt azonban magukra vonják a könnyed olvashatóság, a fordulatokra és emóciókra építő zsánerjellegű beszédmód gyanúját is.

Igaz ez az *Abigélre*² is, amelyet legtöbbször az ifjúsági irodalom kategóriájába sorolnak, ezen belül rendhagyó lányregényként emlegetnek, amely azonban szerkezetében, karakterábrázolásában a szerző egyik leginkább átgondolt, többféle regénypoétikai hagyomány elemeit hasznosító műve. (Hozzátehetjük, egy vállaltan ifjúsági műben inkább erény, mint hátrány a cselekményközpontúság és az áttekinthető szerkezet.) A mű legfőbb pozitívuma, hogy egy közép-európai traumát – a második világháború társadalmi és ideológiai kérdéseit – egy kamaszlány sorsán keresztül, és egy zárt közösség működési mechanizmusainak oppozíciójában képes felmutatni. A személyes mikrotörténet (Gina nevelődése, kvázi felnőtté válása) egy bentlakásos iskolai közegben játszódik, amely azonban a történelem és a politika makrodíszletei közé illeszkedik. A kamaszlány egyéni dilemmái (a lányregény elemei), az iskolán belüli interszjektív viszonyok és kollektív erőterek alakulása (az iskola-, börtön- vagy katonaságtematikájú történetek sajátossága), valamint az egyéni életutat elkerülhetetlenül befolyásoló globális események (a történelmi regények mozzanatai) illeszkednek finoman egymásba. Ennek köszönhetően az *Abigél* éppúgy szól az aktuális szituációkhoz kötődő morális döntésekről, ahogy a hatalmi struktúrák vagy a közösségi normák fenntartásának a szükségességéről is – ez az az aspektus, amely leginkább túlmutat a lányregény kategóriáján. Az alábbiakban a regénybeli hatalmi struktúrák territoriális és korporális vonatkozásait, valamint ezeknek az interszjektív viszonyokra, az egyéni és kollektív identitásra gyakorolt hatását vizsgálom, különös tekintettel a válság, az uniformizálás és az ajándék fogalmára.

A regény dinamikus történelmi szituációban, válsághelyzetben, a második világháború idején játszódik. A bentlakásos iskola mint a külvilágtól elzárt, önálló szabályrendszer szerint működő közeg, Foucault kifejezésével, maga is egyfajta válságheterotópiának³ tekinthető: olyan intézményről van szó, amely-

² Szabó Magda: *Abigél*. Budapest, Móra, 2006. A későbbiekben ebből a kiadványból idézek, az idézet pontos helyét a törzsszövegben oldalszámmal jelzem.

³ Michel Foucault: *Eltérő terek*. In: uő: *Nyelv a végtelenhez*. Ford. Sutyák Tibor. Debrecen, Latin betűk, 2000. 147–157.

nek létezése, és a társadalom egyéb területeitől való elhatároltsága paradox módon a társadalmi rend fenntartásához járul hozzá, amennyiben a nevelés, az oktatás, és a szocializáció rendhagyó, speciális formáját valósítja meg. Az *Iskola a határon* katonai szigorral működő közege, vagy a *Légy jó mindhalálig* debreceni kollégiuma, a *Hangyaboly* zárdája, és nem utolsósorban az *Abigél* erődiként működő, a külvilágból érkező impulzusokat visszatartó iskolája is bizonyos értelemben a társadalmi rétegzettséget miniatürizáló világ, egyszerre privilegizált és tiltott hely. Az életforma kötöttségei az egyén fejlesztését szolgálják, a bentlakásos iskola képzetéhez így a kiválóság, a kiválasztottság fogalma társul; másrészt azonban a közeg a társadalmi tabuk (például a nemi, a generációs vagy a vallási szeparáció) terepeként is megjelenik.

Foucault a *Felügyelet és büntetés*-ben a XVII–XVIII. századi mintára működő oktatási intézményeket, a katonai, a keresztény iskolákat, vagy a műhelyek rendszerét a társadalmi szintű fegyelmezés egy típusaként azonosítja, amely a felnövekvő generációk (és környezetük) ellenőrzését vállalja fel, és a képzés, a nevelődés folyamatát egyaránt feszes keretek között tartja:

Felrajzolódott a fegyelem két képe. Az egyik véglet a fegyelemblokád, a társadalom peremén kívül felállított zárt intézmény, negatív funkciók felé terelve: álljt mond a bűnnek, megszünteti az érintkezést, felfüggeszti az időt. A másik véglet a panoptikusság, a fegyelemgépezet: funkcionális elrendezés, amelynek a hatalom gyakorlatát kell kibővítenie, gyorsabbá, könnyebbé, hatékonyabbá tennie, ravasz kényszerítések terve egy eljövendő társadalom számára. [...] A keresztény iskoláknak így nemcsak egyszerűen engedelmes gyerekeket kell képezniük; a szülők ellenőrzését is lehetővé kell tenniük, tudakozódniuk kell életmódjukról, anyagi erőforrásaikról, buzgóságukról, erkölcsaikről. Az iskola arra törekszik, hogy parányi társadalmi obszervatóriumává váljék, hogy a felnőttekre is kiterjessze a hatását és állandó ellenőrzése alá vonja őket.⁴

Ilyen értelemben minden heterotópia meghatározott társadalmi funkcióval bír, amely azonban – a társadalom struktúrájának átalakulásával párhuzamosan – változhat: az *Abigél*-ben a Matula elsődlegesen az életkori elzárás eszköze, másodlagosan – a háború kontextusában – azonban védelmi közegként kezd működni: olyan szakrális, tabusított helyről van szó, amely számára az egyház jogosítványai védelmet jelentenek az állami/polgári/katonai törvényekkel szemben. A tanulók születési adatai, családi körülményei, anyagi helyzete a

⁴ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Budapest, Gondolat, 1990. 285. 288.

Matulában is ellenőrzött, erre utalnak a lányok kijelentései a tandíjra vonatkozóan, Torma Gedeon utalásai a kedvezményes helyekre, a túljelentkezésre, valamint az akváriumos jelenet, amely során kiemelték a problémás származású tanulók nyilvántartási papírjait (tudjuk, később Abigél segítségével, hamis dokumentumokkal lesznek helyettesítve). A Matula egy, a külvilágnál tökéletesebb, kerekesebb, szabályozottabb alternatív valóságot hoz létre, amelyet a zárt közösség formális (a házirend) és informális (az osztályközösség, az iskolaközösség életén belül működő) szabályzata befolyásol. Vallási keretek között működik (református), militáns jellegű struktúrában (meghatározott hierarchia, szabályrendszer, öltözködési és testápolási, testedzési, tanulási rend jellemzi). Egyszerre jelenti a kiemelkedést a társadalomból (a hátrányos helyzetű, vidéki családból származó diákok számára), és az elrejtőzést (Gina és a háborúban problémás származású diákok számára). A bentlakásos iskolában a különböző szociális háttérrel, kontextussal rendelkező egyének kerülnek egymás mellé, az intézmény azonban olyan térként működik, amely hermetikusan elzár minden korábbi kontextust, és érintkezés legfeljebb a város helyszíneivel, közvetve a városlakókkal és más iskolákkal van.

A belépés rítusok sorozata: a diákok beöltözése, a személyes tárgyak lefoglalása az uniformizálást és a test szabályozását (a nőiesség megtagadását) egyaránt jelenti:

Zsuzsanna a raktárba vitte, ahol a raktáros testvértől átvették a felszerelését. Beparancsolták egy öltözőfülkébe, ahol nemcsak ruhát kellett cserélnie, hanem fehérneműt is. A raktáros olyan szemrehányó pillantással hajtogatta össze Gina kombinéját, amelyen kiterjesztett szárnyú kék madarak szálltak valami tó felett a sárga selymen, mintha Gina madarai valami speciális, idegen ragály veszélyét hozták volna be a raktárfalak közé. Az új intézeti fehérnemű, az iskolaruhák, a kalapok, a kesztyűk, a kabátok, amelyekkel régi kabátjait kicserélték, a kötény, amelyről most közletről vette észre, hogy az ujja alján még egy rászerezelt könyökvédő is díszlik, minden, amit kapott, megfelelő méretű volt, s anyagát tekintve is kifogástalan, csak olyan riasztóan esetlen, mintha valaki – a tervező – azon mesterkedett volna, hogy öltöztesse fel a Matula intézet növendékeit úgy, hogy ne igen vonják magukra senki tekintetét, hacsak azért nem, hogy borzadva megbámulja, mivé lehet torzítani egy kedves kislányruhát, vagy hogy lehet úgy megvarrni egy leginkább matróruhához hasonlító ünneplőt, hogy ne legyen hegyes kivágása, hanem magasan záródjék, kis, fojtogató, hímzett gallérral, amelyen fehér tulipánok hirdetik az ünnepi alkalmat matrógallér és masni helyett. (27.)

Erving Goffman szerint a társadalom minden tagja szerepet játszik, amelynek az egyéni létezés számos aspektusa (így az öltözete is) része.⁵ Az egyenruha annak jelzése, hogy a totális intézmények totálisan birtokba veszik a személyt (ilyenek a börtönök, a gyógyászati intézmények, a szerzetesrendek, a katonaság, és bizonyos mértékig az iskolák is)⁶. A Matulát a regény narrációja gyakran azonosítja börtönnel, vagy olyan leírásokat használ, amelyek az erődítmény, a vár, vagy a katonai épület megjelölésére is alkalmasak lennének. Egy ilyen intézményben az „én” egyéni vonásai, igényei háttérbe szorulnak a közösség értékrendje és szempontrendszer mögött. Az uniformizálás arctalanít, így az interszjektív viszonyok létesülési lehetőségét is korlátozza – csakis az adott szerep szerint létesülhetnek a kapcsolatok. Ez kontrasztot jelent Gina előző életéhez képest, ahol a társasági élet nélkülözötte az iskolai életkori és státuszfüggő hierarchiát:

Prédikáció alatt megpróbálta kitalálni, hogy ha viselhetné a rendes ruháit, és szabadna normálisan fészülnie, ha nem az erődben laknék, hanem otthon vagy Mimó néninél, és úgy élhetne, ahogy Pesten élt, ugyan hogy beszélhetne ő Kalmár Péterrel, ha társaságban találkozhatnának, és mit mondanának egymásnak. Nagynénje teáin idősebb tisztekekkel is táncolt már, mint ez a férfi. Milyen csillogó, szőke haja van, és milyen szépen metszett profilja; katonás ez az arc valamiképpen, olyan bátor, olyan határozott. Gina szerette a képeket, sokat járt Marszell-lal tárlatra, múzeumba, külföldön is mindig megnézte a híres gyűjteményeket. Kalmár arca olyan volt, mint egy nagyon csinos Szent György. Majdnem elnevette magát a felismeréstől. (53.)

Amikor Gina a virágladába rejti az értékeit, voltaképp korábbi személyiségének jeleit, maradványait őrzi meg. A személytelenítés totalizálása megy végbe Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* című disztópiájában, ahol az eltérő színű, fazonú uniformisok a társadalom által elfogadott női szerepeket jelölik, kizárva a szerepváltás lehetőségét.⁷ A Matulában annyiban hasonló az egyen-

⁵ Vö. Erving Goffman: *The Interaction Order*. American Sociological Association. *American Sociological Review*, 1983/02. 1–17.

⁶ Ld. részletesen itt: Erving Goffman: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York, Anchor, 1961.

⁷ Vö. „Az eltakart test feminin – persze nem biológiai, hanem mitológiai értelemben. Az a tény, hogy a polgári és a puritán érától kezdve a divat a nőhöz kapcsolódik, kettős index-relációról árulkodik: a divat és valamiféle rejtőzködő test, másfelől pedig a nő és valamiféle rejtőzködő szexualitás között létesített megfeleltetésről. Ez a megfeleltetés nem (vagy csak kevésbé) létezett a XVIII. századig (a szertartásos társadalmakban

ruha szerepe, hogy funkcionális, jelöl valamit, rámutat valamire – ez esetben arra, hogy egy szigorú intézmény családi kötelekébe tartozik a viselője, aki meghatározott értékrend és napirend, szabályrendszer mentén él az intézményben. Eszerint a puritán értékek, a világi hívságok mellőzése erény, a funkcionális tárgyak és fogyasztási cikkek használata elvárás, minden egyéb élvezet mellőzhető. De a regényben az egyenruha sok esetben az elfedést szolgálja, a viselője valódi státuszát elrejtve egyfajta maszkként szolgál. A szökés idején a diakonissza-egyenruha Gina inkognitóját segíti. Kuncz Feri katonai uniformisa pedig a megtévesztés eszköze (hiszen az egyenruha olyan, a hadnagyból hiányzó tulajdonságokat asszociál, mint a morál, a humánus, a hitelesség, a lojalitás és a lovagiasság), de a hadnagy-egyenruha hatalmi jelkép is. A fordulat után nemcsak a hazai hadsereget, hanem a szövetségeseket, az aktuális végrehajtó hatalmat is jelképezi.

Az uniformizálás rendszerint kizárja a testiséget, a regény azonban Zsuzsanna testvér figurájában az egyenruha mögötti rejtett nőiesség és szexus érzékeltetésének is teret ad, máshol pedig a felnőttek közötti vonzalom árnyalatai kapnak teret. Példa erre a kirándulás, ahol rendkívül pontos korporális leírások mutatják meg Kőnig erőfeszítéseit, hogy ne adja jelét a Zsuzsanna iránti vonzalomnak:

Ez szebb volt minden szépségnél és izgalmasabb minden izgalomnál! Kőnig, a figura, hát nem rándul össze az ajka, mihelyt meglátja, hogy Kalmár és Zsuzsanna összehajol?” Majd, amikor Zsuzsanna legurul a töltésről: „Kőnig válla megrezdült, a keze is, mintha súrolta volna tudatát a gondolat: ha utánakapna, tán fenntarthatná, míg visszanyeri az egyensúlyát, de csak bámult rá gyámoltalanul [...]. Egyetlen másodperc alatt oly sokat kellett befogadni a szemeknek: amint Zsuzsanna eltűnik előlük, ahogy az egész ötödik ledobja a kosarát és a töltés felé rohan, Kőnig arcát, amely előbb vérpiros lett, aztán sápadt, a mozdulatot, amellyel majdnem a prefekta után ugrott, de aztán meggondolta magát, és csupán odalépett a töltés szélére, onnan nézett a diakonissza után rémülten és érdeklődve. (170.)

pedig bizonnyal egyáltalán nem) – napjainkban pedig ismét eltűnőben van. Amikor – mint számunkra – felvetődik a rejtőzködő szexualitásnak és a test tiltott igazságának problémája, amikor maga a divat is semlegesíti az öltözködés és a test szembenállását, akkor a nő és a divat közötti affinitás fokozatosan megszűnik – a divat általánossá válik, mind kevésbé marad az egyik nem vagy egy korcsoport osztályrésze.” (Jean Baudrillard: *A divat, avagy a kód elbűvölő képessége*. In: Klaniczay Gábor, S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia*. Ford. Bodnár György és tsai. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982. 73–74.

König viselkedésének háttérében a vonzalom intimitása áll, ám a Matula szabályai szerint is indokolható, az intézet ugyanis a testi megnyilvánulásokat, működéseket is az öltözethez hasonló szigorral szabályozza. Például az étkezés ideje, rituáléja, az ételek minősége egyaránt kötött: ennek háttérében egyrészt a kereszténység azon elképzelése áll, mely szerint a lélek a test szabályozásán keresztül befolyásolható; másrészt a fegyelmező és büntető intézetek konvenciója, amely a tevékenységek korlátozását a nevelés eszközének tekinti. Figyelemreméltó Barthes megállapítása, amely az öltözet és az étkezés párhuzamát veti fel a funkcionalitás szempontjából:

[...] a valóságos ruha, bármennyire funkcionális legyen is, mindig rendelkezik valamilyen jelszerű elemmel, amennyiben minden funkció legalább önmagát jelöli. A munkaruha arra való, hogy dolgozzanak benne, de a munkát is hirdeti; az esőkabát megvéd az esőtől, de jelzi is ezt. Ezt (a valóság szintjén lezajló) cseremozgást a funkció és a jel között valószínűleg számos kulturális tárgyban megtaláljuk. Így például az ennivaló egyaránt alá van rendelve egy fiziológiai szükségletnek és egy szemantikai státusnak: a táplálék jóllakat és jelöl; egyszerre kielégülés és kommunikáció.⁸

A növendékek alkalmazkodnak az iskolai előírásokhoz, amelynek réseibe azonban beleírják saját szokásaikat, játékaikat, babonáikat, apró élvezeteiket – azaz a csoportidentitást a felnőttek világával szemben létrehozó gesztusaikat. A közösséghez való alkalmazkodás elvárása evolúciós kritérium: az állatvilágban sem ritka, hogy a gyengébb, a külsődleges jegyeiben (például színében, illatanyagában) különböző, vagy a csoportidentitást és a csoporton belüli hierarchiát nem elfogadó egyedet kirekesztik. Vitay „árulása” a terrárium kapcsán azért vezet kiközösítéshez, mert a belső, informális szabályokat rúgja fel. Az engesztelés fázisai pedig (a postán kapott sütemény, amit az osztály nem fogyaszt el, hanem „eltemet” kertészkedés közben; a Hajda úr cukrászdájában rendelt torta, amit ugyan megesznek a növendékek, de a perselypénzből ki is fizetik) – ezek az étkezés vagy a táplálék kultúrtörténetében megjelenő tiltásokat is felidéznek. A Matulában az édesség (az öncélú, élvezeti alapon történő táplálkozás) ritka és kívánatos, csábító, amely így a teremtéstörténet csábításával, ősbűnével is összefüggésbe hozható, de evolúciós kontextusban is értelmezhető. A táplálék az utóbbi értelemben egzisztenciális követelmény és hatalmi jelkép egyszerre, hiszen az állatvilágban az az állat tekinthető dominánsnak, amely a táplálékot

⁸ Roland Barthes: *A divat rendszere = Divatszociológia*. 149.

képes megszerezni, és amelyik először fogyaszt belőle.⁹ A kiközösítettől elfogadott ajándék egyet jelent a behódolással, és – Marcel Mauss antropológiai kutatásai alapján – a szövetség elfogadásával is, így egyfajta pacifizáló gesztusnak is tekinthető. Vitay tábornok süteményeinek, sőt a Gina által el nem fogyasztott kompótnak a visszautasítása ilyen értelemben kollektív üzenet arról, hogy nincs engesztelődés, nincs szövetség és befogadás.¹⁰

Érdekes, hogy a regényben a jelentős fordulatok a süteménnyel, az ünnep eseményével függnek össze. Gina Horn Mici kakaós-süteményes vacsoráján próbálkozik először a szökéssel. Hajda úr cukrászdájában tudja meg az igazságot a háborúról és apja szerepéről. Süteményt vesz Torma Piroskának, amikor másodszor, Kuncz Ferivel akar elszökni. És a Horn Mici által szervezett Gedeon-napon szökik meg ténylegesen („[...] az összes maradék lisztemet felsütöttem délután ezeknek a gyerekeknek” – mondja Horn Mici). Ezek a rendkívüli alkalmak voltaképp rést ütnek a Matula zártságán, mintha a heterotópiában egy másik heterotópia is megnyílna, és újabb átmeneti helyek létesülnének. A regényben ilyen Horn Mici háza, Abigél szobra, a templom és az utca. Ezek mindegyike egyszerre nyitott és zárt, megközelítésük rítusokhoz kötött, és miközben fellazítják a belső hatalmi struktúrát, beengedik a külvilágot. A heterotópiák tehát szükségszerűen újabb heterotópiákat termelnek, rámutatva arra, hogy bármilyen szigorú rendszerben létezőnk is, a válságokat kirekesztő „ke-rek egész, fekete-fehér, zömök világ” csak ideig-óráig fenntartható.

⁹ Forgács Attila: *Az evés lélektana*. Budapest, Akadémiai, 2013. 47–48.

¹⁰ Vö. Marcel Mauss: Tanulmány az ajándékról: Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. Ford. Saly Noémi. *Café Babel*, 23. szám (Pénz), 91–101.